

ZÂHİRÎ VE SELEFÎ DİN YORUMU

KURAMER

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları

KURAMER Yayınları: 41

İlmi Toplantılar Serisi: 11

ZÂHİRÎ VE SELEFÎ DİN YORUMU

Editör

Prof. Dr. Sönmez Kutlu

Yayın Koordinatörü

M. Turan Çalışkan

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Furkan Selçuk Ertargin

Sempozyum Yeri ve Tarihi: 28 Nisan 2018

İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), Bağlarbaşı, Üsküdar/İstanbul

Basım ve Cild: Asya Basım Yayın San. Tic. Ltd. Şti.

15 Temmuz Mah. Gülbahar Cad. No: 62/B Güneşli-Bağcılar/İstanbul

Tel: 0212 693 00 08

Sertifika No: 36150

Birinci Basım: İstanbul, Kasım 2019

ISBN 978-605-9437-35-6

© Her hakkı mahfuzdur.

Yayıncının izni olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Kaynak gösterilmek şartıyla iktibas edilebilir.

KURAMER

Elmalıkent Mah. Üniversite Cad. No: 4 B Blok Kat: 3 34764 Ümraniye / İstanbul

+90 216 474 08 60 / 2910

www.kuramer.org

Dr. Habip Demir
Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Şiî Düşünce de Zâhirî-Ahbârî Zihniyetin Yansımaları

Değerli hocalarımın birbirinden kıymetli tebliğ ve müzakerelerini dinlemekten gerçekten büyük bir haz duyduğumu ifade etmeliyim. İslâm düşüncesinin tarihî serüveninde önemli bir yer tutan Zâhirî-Selefî zihniyetin değişik boyutlarına ve bu düşünceyi yaşatan sosyo-psikolojik arkaplana hocalarım yeterince değindiler. Ben ise bu düşüncenin “öteki” tarafta yani Şiî gelenekteki yansımalarına kısaca işaret ederek katkıda bulunmak istiyorum.

İnsanoğlunun dinî metinlerle karşılaştığı ilk zamanlardan itibaren bu metinlerin korunmasına kendini adayan ve hayatını metne bağlılık üzerine kurmuş birçok ekol varolagelmıştır. Yahudilik ve Hristiyanlık'ta kutsal metnin lafzî otoritesini merkeze alan hareketler var olduğu gibi İslâm düşünce tarihinde de benzer yapılanmaların ortaya çıkması sosyolojik bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır. Sünnî geleneğin hicrî II. asırdan itibaren Ehl-i hadis ve Ehl-i re'î adı altında iki ana zihniyet etrafındaki mücadelesi yaklaşık iki asır sonra kurumsallaşmasını büyük ölçüde tamamlayan Şiî geleneği de etkilemiştir. Her iki gelenek söz konusu olduğunda aslında bütün mesele Peygamber sonrası hayata nasıl intibak edileceği ve böyle bir toplumda bilginin nasıl elde edileceği idi. Şiî geleneğin -Sünnî geleneğin de tesiriyle- bu soruya tarihî süreçte üç zihniyet ile cevap verdiği söylenebilir: *nakil, akıl ve sezgi/keşf/irfan*.¹ Her üç geleneğin tarihin belirli dönemlerinde üstünlüğü eline aldığı dönemler olmakla birlikte

1 Zackery M. Heern, *Usuli Shiism: The Emergence of An Islamic Reform Movement in Early Modern Iraq And Iran*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Utah, Utah 2011, ss. 88-120.

bugün büyük ölçüde “akılcı” ekolün hâkimiyetinin olduğu kabul edilmekte, bu durum Sünnîlik başta olmak üzere diğer ekoller üzerinde bir meziyet olarak sunulmaktadır. Şîî ulemâ her fırsatta kendilerinin akılcı, Sünnîlerin ise Zâhirî/Selefî zihniyetin pençesinde kıvranan, gelişmeye kapalı ve fikir kısırlığına mahkûm olmuş bir ekol olduğunu vurgulamaktadırlar. Ancak durumun böyle olmadığı, İslâm düşüncesini etkisi altına alan Zâhirî/Ahbârî bakış açısının Şîî düşünceyi de esir aldığı konuyla ilgilenen herkesin malumudur.

Şîî gelenek, Peygamber neslinden imam kabul ettiği bazı şahsiyetlerin Allah tarafından Peygamber aracılığıyla tevarüs etmiş bir ilimle mücehhez olduğu kanısına sahiptir. İmamların bu özelliği nedeniyle hem zâhir hem de bâtın ilimlerin sahibi olduğu ve bu ilmin Allah ve Peygamber otoritesini bünyesinde taşımasından hareketle sorgulanamaz nitelikte olduğu kabul edilmekteydi. Ancak İmamlar henüz hayattayken, kendilerinin otoriteleri dışında, aklı merkeze alarak bilgi üretmeye çalışan bir kesimin olduğu da bilinmektedir. Hişâm b. Hakem ve onun ekolüne bağlı Fadl b. Şâzân gibi kelimciler eliyle imamların bilgisinin kesbî olduğu, ilâhî bir temele dayanmadığı yönünde görüşler daha ilk asırlarda Şîî çevrelerde dillendirilmekteydi. Aynı dönemde bu görüşün karşısında, İmamların Allah tarafından kendilerine bahşedilen bilgi ile donatıldıklarını, hata ve günahattan masun olduklarını savunan bir grubun da olduğu bilinmektedir. Şîî kaynaklar, henüz imamlar hayattayken ortaya çıkan bilginin kaynağına dair bu tartışmaları kaydeder.

On İkinci İmamın gaybette olduğu ve Şîî cemaatiyle irtibatının sınırlandığı III ve IV. asırlarda özellikle Kum ve Rey merkezli gelişen, İmamlardan elde edildiğine inanılan birikimi koruma amaçlı hadis toplama ve derleme çalışmalarının hızlandığı görülmüştür. Kum ve Rey başta olmak üzere önemli Şîî merkezlerin bu yöndeki çabaları Şîî düşüncenin gelişimi açısından yeni bir dönemin başlamasına yol açtı. Artık gerek ulemânın gerekse sıradan halkın elinde otoritenin tezahürü olan metinler bulunmaktaydı. Bu “kutsal” metinlerin dolaşıma sokulması, metinler aracılığıyla söz söyleme zarureti doğurduğundan, akli merkeze alıp bağımsız fikir üretmeye çalışan önceki nesil kelimcilerin izinden giden İbn Cüneyd ve İbn Ebî Akîl gibi âlimlerin görüşlerinin bizzat gelenek kullanılarak değersizleştirilmesine yol açtı.² Hicrî dördüncü asırda başta Kuleynî'nin *Usûlu'l-Kâfi'si* ve Şeyh Sadûk'un (ö. 381/991) *el-İ'tikâdât'ı* olmak üzere çok sayıda hadis koleksiyonu eserler yoluyla metin

2 Mazlum Uyar, “İbnü'l Cüneyd”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 5.

merkezci bir yaklaşımın temel taşları döşendi. Eldeki hadis rivayetlerinin Şiî cemaatin tüm sorunlarına cevap olduğu, ortada otoritesi sabitleştirilmiş metinler varken akletmenin şeytan işi olduğuyla ilgili bizzat imamlara dayandırılan rivayetlerle bu düşünce yaygınlaştırıldı. Böylece Sünnî gelenekte de yerini bulan "ilim" ile kastedilen şeyin rivayet olduğu, bunun karşısında yer alan kıyas ve re'yin bu otoriteye bir meydan okuma olarak görüleceği ve reddedileceği imamların ağzından söylettirildi.³ Rivayetlere dayalı bu din söyleminin yaygınlaşmasında muhtemelen İmam'ın gaybetinin uzun sürmeyeceği ve Şiî toplumla temasının devam edeceği beklentisi önemli rol oynamıştır. Şiî gelenekteki bu ekol, Sünnî gelenekteki isimlendirilmenin benzeri olarak *Ashâbu'l-Hadis* ya da *Ashâbu'l-Abbâr* olarak tanımlanmıştır.⁴ Muhalifleri tarafından ise bu ekol Haşeviyye ve Zâhiriyye olarak isimlendirilmiştir.

Başlangıçta kabul gören bu söylemin bir asrı geçmesine rağmen gaybetin sona ermemesinden hareketle, Şiî toplumun fikhî ve itikadî problemlerinin artmasına ve rivayetlerin/ahbârın bu problemleri aşmada yetersiz kalmasına yol açtığı fark edilmiştir. Bu ihtiyacın farkında olan Şeyh Sadûk'un öğrencisi Şeyh Müfîd (ö. 413/1022), hocasının aksine, rivayetleri aşır rasyonel düşünceye kapı aralayan önemli fikirler üretmiştir. O, *Tashîhu'l-İtikâdât* adlı eseriyle hocasının eserine reddiye yazmış ve temel inanç meselelerine akli bir bakış açısı getirmiştir. Böylece Şeyh Müfîd, Şiî-İmamî düşüncenin sistemleşmesi ve kurumsal hale gelmesinde önemli bir konuma ulaşmıştır.⁵ Şeyh Müfîd ve kendisinden sonra öğrencisi Şerîf el-Murtazâ'nın (ö. 436/1044) katkılarıyla akıl merkezli bu düşüncenin yaygınlaştığı söylenegelmıştır. Şehristânî (ö. 549/1153), bundan hareketle Şiî geleneğin kendi aralarında Mu'tezile ve Ahbârîyye şeklinde iki gruba bölündüğünü belirten ilk kişi olmuştur.⁶ Ancak bu iki ekolün yanında Şeyh Tûsî'nin (ö. 460/1067), rivayete dayalı akılcı söylemiyle Şiî düşünceye yeni bir soluk getirdiğinden bahsetmek gerekir.⁷ Şeyh

3 Andrew Newman, *The Formative Period of Twelver Shi'ism: Hadith as Discourse Between Qumm and Baghdad*, Curzon, Richmond 2000, s. 69-70.

4 Ahbârîlik ekolünün tarihsel süreçteki gelişimi ve fikrî yapısı hakkında ayrıntılı bir çalışma için bk. Mazlum Uyar, *İnamîyye Şiasında Düşünce Ekolleri Ahbârîlik, Aynışığı* Kitapları, İstanbul 2000.

5 Ali Ra'dî, "Ahbârîyyân ve Nakş-ı Ânân der Târîh-i Şia", *Endîşe-i Novîn-i Dînî*, 3/8 (1386/2007), s. 112-113.

6 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 8. Baskı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2001, s. 193.

7 Habip Demir, *Horasan'da Şiîlik: İran'da Şiîliğin Tarihsel Kökleri*, Otto Yay., Ankara 2017, s. 201.

Tûsî'nin akıl ve nakli uzlaştırmayı girişimleri neticesinde uzun asırlar sentez dayalı akılcı ekolün kesin egemenliği sürmüştür. Ancak bu ekolün kaynaklarda da sıkça belirtildiği üzere Mu'tezile ile yakın irtibatları bilinse de imamlardan gelen ahbarı aşan bir söyleme sahip olduğunu söylemek güçtür.

Şehristânî'nin sınıflandırmasının ardından Abdülcelîl er-Râzî (ö. 560/1164'den sonra), kendi asrında Şîî düşüncenin *Usûliyye* ve *Ahbâriyye* şeklinde iki ekolden oluştuğunu ifade etmiştir.⁸ Bir tarafta imamların rivayetlerinin bütün problemleri çözeceğini savunan ve metnin otoritesine vurgu yapan Ahbâriyye, diğer tarafta metnin otoritesine sahip çıkmakla birlikte metnin akıl süzgecinden geçirilmesini savunan Usûliyye ekolü, Şîî düşüncenin iki farklı kolu olarak tezahür etmiştir. Bu iki ekolden Usûliyyenin ön plana çıkması ve Şîî teolojinin sistemleşmesinde belirgin bir hale gelmesi, ictihad yöntemini usûllerinin temeli haline getiren fakihlerin Şîî düşüncenin taşıyıcıları haline gelmesini sağlamıştır. Bu iki ekolün yanında, Haydar Âmulî (ö. 787/1385'ten sonra) tarafından temsil edilen, akıl-nakil-keşf sentezi sayılabilecek olan ve Şîîliği tasavvufla bağdaştıran "irfani" ekolün de gelişmeye başladığını ilave etmek gerekir. Ancak bu ekolün diğer iki ekole nispetle daha kısıtlı bir coğrafyada temsil edildiğini ve ana akımı etkileyecek bir potansiyele ulaşmadığını belirtmekte fayda vardır.

Safevîler dönemine kadar Usûlî ulemânın belirgin bir hâkimiyeti sürmekteyken, Muhammed Emin Esterâbâdî (ö. 1033/1624) tarafından ictihad müessesesine savaş açılarak Şeyh Müfîd öncesi zihniyetin yeniden dirilmesi sağlanmıştır. *el-Fevâidu'l-medeniyye* adlı eseriyle Ahbârîliği sistemli hale getiren Emin Esterâbâdî, imama ait yetkilerin neredeyse tamamının fakihlerce devralınması sonucu imamların otoritelerinin zaafa uğramış olduğunu belirtmiştir.⁹ Ahbârîliğin gelişme göstermesindeki diğer bir neden olarak aynı dönemde bağımsız düşünce arayışlarının bir sonucu olarak felsefenin de -başta İsfahân olmak üzere- İran topraklarında gelişme gösterdiğini kaydetmek gerekir. Felsefenin dine ait kutsallara dokunma ihtimali karşısında ahbara daha çok sahip çıkma ve ahbarın otoritesine vurgu yapma ihtiyacı belirginleşmiştir.

8 Abdülcelil er-Râzî (560/1164'da hayatta), *Nakd: Ba'du Mesâlibi'n-Neuâsib fi Nakdi Ba'du Fedâihî'r-Revâfız*, thk. Mir Celaleddin Muhaddis Urmevî, Dârul-Hadîs, Kum 1391/2012, s. 125.

9 Uyar, *Ahbârîlik*, s. 175-177.

XVII. ve XVIII. asırlar Ahbârîliğin Şîî düşüncede yeniden egemen olduğu dönemler olarak göze çarpmaktadır. Bu dönemde Ahbârî düşüncenin merkezi Kazvin olmuş, buradan bütün bir Şîî dünyasını tesiri altına almıştır. Ahbârîlik, bilgi edinmede akli merkezî bir konuma getiren fıkıh usûlüne cephe almıştır. Hatta Necef havzasında öyle bir dönem yaşanmıştı ki, fıkıh usûlü kitapları elleri kirletir kaygısıyla mendille alınıyordu. Yaklaşık iki asır boyunca Şîî düşüncüyü etkileyen Ahbârîlik, son temsilcisi Mirza Muhammed (ö. 1232/1816) ile bitme noktasına gelmişti. Artık Vahid Behbehânî (1706-1791) ile akılcı eğilimin tekrar ivme kazandığı yeni bir döneme girildi.¹⁰

Murtaza Ensârî'nin (1781-1864) "merci-i taklid" prensibini yerleştirerek her Şîî'nin mutlaka bir müctehidi taklit etmesi esasını getirmesi, ulemânın hem toplum hem de devlet nazarında otoritesi sağlamlaştırmıştır. Bu durum ulemânın çeşitli siyasî olaylarda boy göstererek gücünü perçinlemesine ve nihayetinde 1979 yılında İslâm devrimi adıyla yeni bir rejimin kurulmasına ön ayak olmasına kadar devam etmiştir. Şîîliğin günümüzde iki ana eğitim merkezi olan Kum ve Necef'te Usûlî ulemânın hâkimiyeti tüm gücüyle devam etmektedir. Ahbârîliği savunan çok az sayıda âlim -Bahreyn başta olmak üzere- Körfez ülkelerinde hayatîyetini devam ettirmeye çalışmaktadır.

Usûlî ekole mensup âlimler ile Ahbârî ekole mensup olanlar arasındaki temel tartışma aslında otoritenin kime ait olacağı ile ilgilidir. Usûlîlere göre Ahbârîler rivayetleri zaman ve mekândan bağımsız olarak algılamakta, böylece insana bilgi elde etme sürecinde hiçbir rol vermemektedirler. Ayrıca günün gereklerini ihmal ederek dini, asırlar öncesinin yaşantısına hapsedmektedirler. Ahbârîlere göre ise, aslında metinleri dinin merkezine almakla her Müslümanın hiçbir otoriteye ihtiyaç duymadan doğrudan bilgi edinmesi imkânı sağlanmakta, böylece fakihler gibi İmamlar hâricindeki otoritelerin insanlar üzerinde tahakküm kurması önlenmiş olmaktadır. Ahbârîler, metne bağlı kalarak aslında insanın özgürleştiğini, Allah ile arasına sıradan insanların girmesine engel olduklarını savunmaktadırlar. Böylece Ahbârîler, hem koruma içgüdüleriyle dinin asıl kaynaklarına vurgu yapmış hem de bireysel tecrübenin önü açılmıştır.

Günümüzde Şîîliğin fıkri birikimini üstlenen iki önemli ülke konumundaki İran ve Irak'ta fakihlerin, dolayısıyla Usûlî ekolün egemenliğinden bah-

10 Kâsım Fâiz, Muhammed Şerifi, "Peydâyiş, Seyr-i Tatavvur ve Tedâvum-i Ahbârîgerî", *Kitâb-ı Kayyim*, 4/11(1393/2014), s. 160-161.

sedilse de kanaatimce durum sanıldığı gibi değildir. Akılcı ekol olarak gösterilen ulemânın hiçbirinde itikadî ya da fikhî herhangi bir meselede metinleri aşacak rasyonel bir yaklaşım görmek mümkün değildir. Şiîliğin akılcılıktan anladığı, bazı fikhî kuralların günümüzde ne şekilde uygulanacağı ile ilgili gündelik tartışmalardan ibarettir. Özellikle klasik dönem hadis ya da fikhî kitaplarının aşılmasına dönük herhangi bir çabanın olduğunu gözlemlemediğimi belirtmek isterim. Öyle ki, Şiî hadis eserlerinde çok sayıda uydurma ya da zayıf rivayetin olduğu dillendirilse de bu eserlerin bu gibi rivayetlerden arındırılmasına dönük ya da bu tür eserlerin eleştirilmesi yönünde hiçbir konu gündeme gelmemektedir. Usûlî olduklarını her fırsatta dile getiren ulemânın hangi konuda Zâhirî/Selefî yaklaşımı aştığı ya da aşmaya çalıştığı belirsizliğini korumaktadır.

Konunun halka bakan tarafı ise hiç de iç açıcı görünmemektedir. Halk dindarlığının neredeyse tamamen Zâhirî/Ahbârî yaklaşımın tesirinde olduğu rahatlıkla söylenebilir. Örneğin bu durum en iyi halk dindarlığını etkileyen şahıs ve kitaplar üzerinden gözlenebilir. Halk dindarlığında en etkili kişiler ulemâ değil “meddah” adı verilen mersiye okuyucularıdır. Meddahlar, halkın duygusal kodlarını iyi tespit etmiş ve bu sayede özellikle İran’da perde arkasında otorite haline gelmişlerdir. Halkın duygularını etkileyebilmek adına hadis kitaplarında geçen en uç rivayetleri gerçekmiş gibi anlatmakta ve halk tarafından oldukça inandırıcı bulunmaktadırlar. Özellikle İran genelinde yılın neredeyse tamamına yayılan özel gün ve gecelerde meddahlar tarafından anlatılan olaylar rivayete dayalı dindarlığın gelişiminde önemli rol oynamaktadır. Elde ettikleri büyük mali imkânlar ve karizmatik kişilikleri meddahların toplumda bir nevi kanaat önderi gibi görülmesine yol açmıştır.

Halk dindarlığının diğer bir göstergesi de *tıbb-ı Kur’an*, *tıbb-ı imam* şeklindeki kitapların oldukça yaygın olarak kullanılmasıdır. Hatta neredeyse her bir imama ayrı tıp kitapları nispet edilmiş ve bunlar her evde bulunan yaygın kitaplar haline gelmiştir. Dahası İran genelinde bu kitaplardaki bilgilere göre hasta tedavi eden ve danışmanlık yapan sayısız merkez kurulmuştur. Bu kitaplarda usûl kitaplarıncaya zayıf görülmüş çok sayıda rivayetin kullanıldığı ve halkın bunlara sorgulamadan inandığı görülür. Hatta son aylarda ulemânın önde gelenlerinden Mekârim Şîrâzî’nin “İslâmî tıp” diye bir şeyden bahsetmenin mümkün olmadığı şeklindeki açıklaması birçok çevreden tepki toplamış, ünlü âlim daha sonra sözlerini düzeltmek zorunda kalmıştır.

Şii gelenek son asırda uzun asırlara dayanan birikimini *velayet-i fakîh* düşüncesiyle aşarak siyasî alanda yenilik getirmesine rağmen, aynı açılımı itikadî ve fikhî sahada gösterememiştir. Öyle ki mevcut kaynakların eleştirisine tahammül edilmemekte; toplum, kaynakların sorgulanamadığı, kâğıt üzerinde usûlî de olsa söylem ve yaşayışta tamamen Zâhirî-Ahbârî zihniyetin kontrolü altında bir yaşayışa hapsedilmektedir.

Kaynakça

- Demir, Habip, *Horasan'da Şiilik: İran'da Şiiliğin Tarihsel Kökleri*, Otto Yay., Ankara 2017.
- Fâiz, Kâsım, Muhammed Şerîfî, "Peydâyiş, Seyr-i Tatavvur ve Tedâvüm-i Ahbârîgerî", *Kitâb-ı Kayyim*, 4/11(1393/2014), ss. 141-179.
- Heern, Zackery M., *Usuli Shiism: The Emergence of An Islamic Reform Movement in Early Modern Iraq And Iran* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), University of Utah, Utah 2011.
- Newman, Andrew, *The Formative Period of Twelver Shi'ism: Hadith as Discourse Between Qumm and Baghdad*, Curzon, Richmond 2000.
- Ra'dî, Ali, "Ahbârîyyân ve Nakş-ı Ânân der Târîh-i Şîa", *Endîşe-i Novîn-i Dînî*, 3/8(1386/2007), ss. 107-131.
- er-Râzî, Abdulcelil, *Nakd: Ba'du Mesâlibi'n-Nevâsib fi Nakdi Ba'du Fedâihî'r-Revâfız*, thk. Mir Celaleddin Muhaddis Urmevî, Dâru'l-Hadîs, Kum 1391/2012.
- Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 8. Baskı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2001.
- Uyar, Mazlum, "İbnü'l Cüneyd", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 5.
- , *İmamiyye Şiasında Düşünce Ekolleri Abbârilik, Ayışığı Kitapları*, İstanbul 2000.